

Date: 7th October-2026

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA AQL-ZAKOVATNI BILDIRUVCHI
FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

Shamsiyeva Xolida Sharobiddin qizi

SamDCHTI Ingliz filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti, Ingliz tilining
interallashgan kursi assistent-o'qituvchisi

ORCID: 0009-0000-7060-0755

kholidashamsiyeva@gmail.com

+99893-722-18-93

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi aql-zakovatni bildiruvchi frazeologik birliklar qiyoslanadi. Ularning ma'no guruhlari, tuzilishi, variantlari, sinonim va antonimlari hamda ikki til o'rtasidagi moslik darajasi ko'rsatildi. Ikki tilda ma'no umumiy bo'lsa-da, uni ifodalovchi so'zlar, obrazlar va grammatik qurilish farq qilishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, aql-zakovat, ma'no guruhi, variant, sinonim, qiyosiy tahlil.

1. KIRISH

Frazeologik birliklar, ya'ni turg'un iboralar xalqning tarixi, turmush tarzi va olamni anglash usulini aks ettiradi [8]. Shuning uchun ularni ma'no guruhlari bo'yicha o'rganish iboralarning lug'aviy ma'nosini bilish bilan cheklanmaydi, balki inson xususiyatlari tilda qanday shaklda ifodalanishini ham ko'rsatadi.

Insonning aqli, bilimi va fikrlash qobiliyati tilda ko'pincha oddiy so'zlar bilan emas, obrazli iboralar orqali beriladi. Ingliz tilida head (bosh), brain (miya), mind (ong), wit (zehn), o'zbek tilida aql, kalla, miya, zehn, es, yod kabi so'zlar bunday iboralarning tarkibida ko'p uchraydi.

Frazeologik birlikning yaxlit ma'noli va nutqda tayyor holda ishlatilishi haqidagi qarashlar Sh. Balli [3] ishlarida asoslangan. Uning g'oyalarini A.V. Kunin [6] tahlil qilgan. V.V. Vinogradov [4] frazeologik birliklarni ma'no yaxlitligiga qarab frazeologik chatishma, butunlik va birikmaga ajratgan. A.I. Smirnitiskiy [9] frazeologik birlik nutqda yaxlit holda ishlatilishi sababli so'zga yaqin ekanini, ammo unga mutlaqo teng emasligini ko'rsatgan. N.N. Amosova [2] va A.V. Kunin [5] ingliz frazeologiyasida iboralarning barqarorligi va tarkibiy tuzilishini yoritgan. Ingliz tilshunosligida ham iboralarni turlarga ajratish bo'yicha qarashlar mavjud [10, 11].

O'zbek tilshunosligida frazemaning ma'nosi, tuzilishi, variantlari, sinonimlari va antonimlari Sh. Rahmatullayev tomonidan tizimli yoritilgan [12]. Aql-zakovatni bildiruvchi iboralarni to'g'ridan-to'g'ri o'rgangan ishlar ham bor: A.A. Al'daibani [1] ingliz va rus tillaridagi, E.F. Arsentyeva rus va ingliz tillaridagi, G. Tursunova [13] ingliz tilidagi, D.Z. Tukhtaeva bilan Tursunova esa ingliz va o'zbek tillaridagi bunday iboralarni tahlil qilgan. Biroq ingliz va o'zbek tillaridagi bu iboralarni yagona ma'no tizimi sifatida o'rganish, ularning variant, sinonim va antonimlarini aniq ajratish masalasi yetarli yoritilmagan.

Date: 7th October-2026

Maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida aql-zakovatni bildiruvchi iboralarni ma'no guruhlariga ajratish, tuzilishini o'rganish va ikki tilda qiyoslashdir.

2. Metodlar

Tadqiqotda tavsiflash, qiyoslash va ma'no tarkibini tahlil qilish usullaridan foydalanildi. O'zbek tilidagi 48 ta ibora Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug'atidan olindi [12]. Ular insonning aqliy faolligi, zehni, fikrlash jarayoni, donoligi, xotirasi va aqlining sustligini bildiradi. Ingliz tilidagi iboralar A.V. Kuninning frazeologik lug'ati [5] va qo'shimcha idiomatik lug'atlardan to'plandi. Qo'shimcha misollar sifatida Tursunova [13] va P.P. Litvinov lug'ati [7] materiallaridan ham foydalanildi.

Ibora tadqiqotga ikki shart bo'yicha kiritildi. Birinchisi, ibora turg'un, tayyor holda ishlatiladigan va yaxlit ma'noli bo'lishi. Ikkinchisi, uning ma'nosida aql, bilim, fahm, ziyraklik, xotira kabi tushunchalardan biri bo'lishi. Faqat tarkibida kalla yoki aql so'zi borligi iborani avtomatik ravishda aql-zakovat guruhiga kiritmaydi.

Ikki tildagi iboralarning o'zaro moslik darajasi E.F. Arsentyeva usuli bo'yicha baholandi: to'liq yoki qisman ekvivalent, analog va ekvivalentsiz iboralar farqlandi. Iboralarning variantlari, sinonimlari va antonimlari Sh. Rahmatullayev mezonlariga ko'ra ajratildi [12].

3. Natijalar

3.1. Ma'no guruhlari. Tahlil ikki tilda ham aql-zakovatni bildiruvchi iboralarning oltita umumiy guruhga bo'linishini ko'rsatdi:

1. aql va fahm-idrok: kallasi ishlaydi – have a good head on one's shoulders;
2. aqlning yetishmasligi: miyasi yo'q – not to have a brain in one's head;
3. tafakkur va fikrlash jarayoni: o'yga cho'mmoq – turn something over in one's mind;
4. ziyraklik va topqirlik: zehni o'tkir – have a quick wit;
5. donolik: have an old head on one's shoulders;
6. xotira: yodga tushmoq – come to mind.

Bu guruhlar bir-biriga o'xshash, lekin bir xil emas. Masalan, bilimlilik insonning ko'p narsani bilishini, ziyraklik vaziyatni tez anglashni, topqirlik qiyin holatdan chiqish yo'lini tez topishni, donolik esa bilim va hayotiy tajribaga tayangan oqilona fikrni bildiradi. Shuning uchun ularni bir-biriga sinonim deb bo'lmaydi.

3.2. So'z va obrazlardagi farqlar. Ingliz tilida iboralar asosan head, brain, mind, wit, think so'zlari atrofida quriladi [13]. O'zbek tilida aql, kalla, miya, zehn, es, o'y, fikr, xayol va yod so'zlari faol ishlatiladi. Demak, ikki tilda ham fikrlash qobiliyati tana a'zolari va ruhiy tushunchalar orqali ifodalanadi.

Ziyraklik va ayyorlikni ifodalashda hayvon obrazlari qo'llanadi. O'zbek tilida ilonning yog'ini yalagan iborasida ilon, ingliz tilida as sly as a fox va as cunning as a fox iboralarida tulki obrazi ishtirok etadi. Bunday iboralarda hayvonning xususiyati insonga ko'chiriladi. Donolikni ifodalashda ingliz tilida Solomon's wisdom kabi madaniy obraz ishlatiladi, o'zbek tilida esa donolik boshqa milliy obrazlar orqali ifodalanadi.

3.3. Tuzilishdagi farqlar. Ingliz tilidagi iboralar ko'pincha fe'l, artikl, egalik olmoshi va predlogdan iborat uzunroq qurilmalar hosil qiladi. Masalan, have a good head on one's shoulders iborasi bir necha so'zdan tuzilgan. Unga mos o'zbekcha kallasi ishlaydi iborasi

Date: 7th October-2026

esa ixcham bo'lib, ot va fe'ldan iborat. Xuddi shunday, not to have a brain in one's head iborasiga o'zbek tilida miyasi yo'q mos keladi. Bring to mind iborasida bog'lanish predlog orqali, o'zbek tilidagi yodga tushmoq iborasida esa kelishik qo'shimchasi orqali ifodalanadi. Ya'ni ingliz tilida tahliliy vositalar, o'zbek tilida qo'shimchalar faolroq.

3.4. Variant, sinonim va antonim. Bir iboraning ayrim so'zi almashib, lekin ma'no va obraz saqlansa, bunday shakllar variant (allofrazema) hisoblanadi. Masalan, esini tanimoq va es-hushini tanimoq bir iboraning ikki ko'rinishidir [12]. Turli obraz va so'zlarga tayangan, ma'nosi yaqin iboralar esa sinonim bo'ladi. Masalan, boshi shishdi va miyasi g'ovlab ketdi ma'nosi yaqin, ammo ikkinchisida baho kuchliroq [12]. Ma'nosi qarama-qarshi iboralar antonim deyiladi, masalan, kallası ishlaydi va miyasi yo'q. Variantlarni alohida ibora deb sanamaslik muhim, aks holda material ortiqcha ko'rinadi.

3.5. Tillararo moslik. Arsentyeva usuli bo'yicha miyasi yo'q va not to have a brain in one's head qisman ekvivalent deb baholandi, chunki ma'nosi va asosiy so'zi (miya – brain) mos, tuzilishi esa farq qiladi. Zehni o'tkir va have a quick wit analog hisoblanadi, chunki ma'nosi yaqin, lekin tarkibi va obrazi boshqacha. Ilonning yog'ini yalagan va as sly as a fox ham analog: ayyorlik ma'nosi umumiy, ammo ilon va tulki obrazlari farq qiladi. Solomon's wisdom va have a mind like a steel trap uchun o'zbek tilida mos ibora aniqlanmadi.

4. Muhokama

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ikki tilda aql-zakovat o'xshash ma'no guruhları orqali ifodalanadi, lekin ularni ifodalash yo'llari turlicha. Bu farq so'z tanlovida (head – kalla), obrazlarda (ilon – fox) va grammatik tuzilishda (predlog – kelishik) ko'rinadi.

Ikkinchidan, bir ma'no guruhiga kirgan iboralarni bir-biriga sinonim deyish to'g'ri emas. Masalan, clear head, with one's head screwed on va have a head on one's shoulders umumiy "aqllilik" ma'nosiga ega, lekin ular ma'no nozikligi, bahosi va obrazi bilan farqlanadi. Shuning uchun har bir iboraning o'ziga xos belgisini alohida aniqlash kerak.

Uchinchidan, ibora tarkibidagi bitta so'zning almashishi doim yangi ibora hosil qilmaydi. Agar ma'no va obraz saqlansa, bu variant bo'ladi. Bu farqlash iboralarni ikki marta hisoblab yuborishdan saqlaydi.

Ingliz tilida tahliliy, o'zbek tilida qo'shimchali tuzilish ustunligi haqidagi xulosa cheklangan sondagi misolga tayanadi, shuning uchun uni kengroq materialda tekshirish zarur. "Ekvivalentsiz" deb topilgan iboralar uchun o'zbek tilida o'xshash obrazlar bor-yo'qligini ham lug'atlar orqali qo'shimcha aniqlash lozim.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida aql-zakovatni bildiruvchi iboralar ma'no jihatidan o'xshash guruhlariga ega: aql va fahm, aqlning yetishmasligi, fikrlash, ziyraklik va topqirlik, donolik hamda xotira. Ammo ularni ifodalashda so'z tanlovi, obrazlar va grammatik tuzilish farq qiladi, bu esa har bir tilning milliy-madaniy xususiyatini ko'rsatadi. Variant, sinonim va antonimlarni aniq ajratish ikki tilni qiyoslashda ishonchli natija beradi.

Date: 7th October-2026

ADABIYOTLAR:

1. Алдаибани А.А.С. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих интеллектуальные способности человека, в английском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2003.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 208 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140–161.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учебник для институтов и факультетов иностранных языков. 2-е изд., перераб. – М.: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996. – 381 с.
6. Кунин А.В. Теория фразеологии Шарля Балли // Иностранные языки в школе. – 1966. – № 3. – С. 17–23.
7. Литвинов П.П. Advanced English: Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Яхонт, 2000. – С. 7.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. ...
9. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956. – С. 208.
10. Cowie A.P. (ed.). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – P. 7.
11. Masimova L. Concept of Phraseological Units. Functional, Structural and Semantic Classification of Phraseological Units // World Science. – 2018. – Vol. 8, No. 6 (34). – P. 11–14. DOI: 10.31435/rsglobal_ws/12062018/5885.
12. Rahmatullaev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari: filol. fan. d-ri diss. avtoref. – Toshkent, 1966. – B. 46.
13. Tursunova G.N. Phraseologies describing intellectual abilities of a human // Архивариус. – 2020. – Pp. 81, 83.